

Η ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων των Αμπελακίων με την Κεντρική Ευρώπη και οι αιτίες παρακμής τους

1. Εισαγωγικά

Επίκεντρο των εμπορικών δραστηριοτήτων των Αμπελακιωτών ήταν ο χώρος της Κεντρικής Ευρώπης. Οι εμπορικές αυτές δραστηριότητες συνδέονταν με τις παραγωγικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν από τις αμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις στο θεσσαλικό χώρο.

Η ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων των Αμπελακίων με τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης οφείλεται στη γρήγορη ανάπτυξη της υφαντουργίας στον κεντροευρωπαϊκό χώρο και στη μεγάλη ζήτηση πρώτων υλών και ημικατεργασμένων προϊόντων που αυτή προκαλούσε¹. Ο φυσικός χώρος αναζήτησής τους από τους Κεντροευρωπαίους, τόσο για λόγους γειτνίασης όσο και παραγωγικών δραστηριοτήτων, ήταν ο βαλκανικός χώρος και ειδικότερα ο ελλαδικός. Η απουσία, μάλιστα, αξιόλογων ντόπιων εμπορικών στοιχείων στην Κεντρική Ευρώπη έδωσε τη δυνατότητα σε άλλες εθνότητες, και κυρίως στους Έλληνες, να καλύψουν το σχετικό κενό². Οι συνθήκες αυτές επέτρεψαν να αναπτυχθούν αξιόλογες ελληνικές παρουκίες στον κεντροευρωπαϊκό χώρο, που αποτελούσαν ουσιαστικά προέκταση των παραγωγικών δραστηριοτήτων του ελλαδικού χώρου. Με βάση τα δεδομένα αυτά διαπιστώνουμε ότι η αξιόλογη

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Ο Ηλίας Ι. Νικολόπουλος είναι καθηγητής στο Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Χαλκίδας.

οικονομική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στα Αμπελάκια συνδεόταν άμεσα με το δημιουργούμενο, εκείνη την εποχή, διεθνή καταμερισμό της εργασίας, όπως αυτός διαμορφωνόταν τότε λόγω της ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής γενικά και, ειδικότερα, με τη μορφή που έπαιρνε στο χώρο της Κεντρικής Ευρώπης.

2. Η οργάνωση της εμπορικής δραστηριότητας

Η πολύ καλή εμπορική οργάνωση των αμπελακιώτικων συντροφικών συσσωματώσεων, και ειδικότερα των Κοινών Συντροφιών, αποτελούσε ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά τους.

Από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη, τα δυο συμφωνητικά που έχουν διασωθεί και τις μαρτυρίες συγγραφέων της εποχής, προκύπτει ότι οι αμπελακιώτικες Συντροφίες, μερικότερες και κοινές, σύμφωνα με την ορολογία της εποχής, είχαν διαμορφώσει ένα πλατύ και καλά οργανωμένο δίκτυο καταστημάτων, υποκαταστημάτων και πρακτορείων χάρη στα οποία διακινούσαν και διοχέτευαν στις αγορές τα περίφημα κόκκινα βαμβακερά νήματα που παρήγαγαν στα Αμπελάκια³.

Εκτός από το κεντρικό κατάστημα, που βρισκόταν στα Αμπελάκια, υποκαταστήματα και πρακτορεία, μεγαλύτερης ή μικρότερης σημασίας, υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη, στις Σέρρες, στη Βιέννη, στην Πέστη, στη Λειψία, στη Δρέσδη, στο Άνσαχ, στο Μπάρεθ, στην Πετρούπολη, στο Όλμτζι, στο Κροτάου, στο Μέλισο, στο Χοφ, το Ράιχενβεργ, στο Στέριμβεργ, στο Πρήνι, στο Μπρούνητζ, στο Σλίβινο, στο Τροπάου, στο Καίνιξμπεργ, στη Μοραβία και τη Βοημία⁴. Επίσης, σύμφωνα με τον F. Boulangier, υποκαταστήματα και πρακτορεία υπήρχαν και στο Λονδίνο, στο Άμστερνταμ και την Οδησό⁵.

Το κυριότερο υποκατάστημα βρισκόταν στη Βιέννη⁶ και αποτελούσε, ουσιαστικά, μια δεύτερη έδρα μετά τα Αμπελάκια. Αναφορικά με το ρόλο της Βιέννης πρέπει να αναφερθεί ότι εκείνη την περίοδο η Βιέννη εξυπηρετούσε το εμπόριο των χωρών της Κεντρικής Ευρώπης με την Ανατολή το οποίο διεξαγόταν, κυρίως, μέσω Θεσσαλονίκης, αλλά και μέσω Κωνσταντινούπολης⁷. Αρκετά κεντρικός, ιδιαίτερα σε ορισμένες χρονικές περιόδους και καταστάσεις, ήταν και ο ρόλος που διαδραμάτιζαν ορισμένα υποκαταστήματα όπως της:

— Σμύρνης, κυρίως στον τομέα της προμήθειας πρώτων υλών και αργότερα στη διοχέτευση κόκκινων βαμβακερών νημάτων στις αγορές της Ανατολής αλλά και στην παραγωγή τους στην ίδια τη Σμύρνη⁸.

— Κωνσταντινούπολης, βασικά στον τομέα του εμπορίου διαφόρων εμπορευμάτων, όπου οι τιμές ήταν χαμηλότερες από ότι στη Σμύρνη. Το υποκατάστημα της Πόλης συνέβαλε στην προώθηση στις αγορές της Ανατολής των αμπελακιώτικων νημάτων. Παρουσίασε δε, έντονη δραστηριότητα μετά το 1814 όταν οι Αμπελακιώτες άρχισαν να αντιμετωπίζουν σοβαρές δυσκολίες στη διάθεση των προϊόντων τους στις κεντροευρωπαϊκές αγορές⁹.

— Τερζέστης, κυρίως όταν οι Συντροφίες έστελναν τα εμπορεύματά τους από τη θάλασσα.

Με βάση τα όσα προηγήθηκαν διαπιστώνεται ότι οι αμπελακιώτικες Συντροφίες,

και ιδιαίτερα οι κοινές, είχαν δημιουργήσει ένα πυκνό δίκτυο από καταστήματα, υποκαταστήματα και πρακτορεία σε πάνω από 20 πόλεις της Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι χάρη στο καλά οργανωμένο αυτό σύστημα προώθησης και διάθεσης των κόκκινων βαμβακερών νημάτων που παράγονταν στα Αμπελάκια οι αμπελακιώτικες συντροφικές συσσωματώσεις κατόρθωναν να έχουν ένα πλέον σημαντικό πλεονέκτημα εκτός από την καλή ποιότητα και την ομορφιά των προϊόντων που παρήγαγαν.

Ας αναφερθούμε, όμως, τώρα στα κυριότερα οργανωτικά και διαχειριστικά χαρακτηριστικά που παρουσίαζε το εμπορικό αυτό σύστημα χάρη στο οποίο οι Αμπελακιώτες εξασφάλιζαν, επίσης, γρήγορη και καλή ενημέρωση για την κατάσταση των κεντροευρωπαϊκών αγορών καθώς και των κοινωνικοπολιτικών γεγονότων που τις επηρέαζαν.

Η γρήγορη και καλή αυτή πληροφόρηση δεν τους προσπόριζε μόνο μεγάλα κέρδη από το εμπόριο των νημάτων αλλά και από το παράλληλο εμπόριο άλλων προϊόντων όπως και από κερδοσκοπικές κινήσεις λόγω των διακυμάνσεων των διαφόρων νομισμάτων με τα οποία συναλλάσσονταν και στην απόκτηση των οποίων είχαν εύκολη πρόσβαση λόγω του εκτεταμένου εμπορικού δικτύου που διέθεταν¹⁰.

Στο υποκατάστημα της Βιέννης, το οποίο αποτελούσε την έδρα των Αμπελακιωτών στην Ευρώπη, ορίζονταν αντιπρόσωποι πάντοτε από τα πιο σημαντικά, όχι σπάνια και τα σημαντικότερα, από τα μέλη των Συντροφιών. Οι αντιπρόσωποι αυτοί που έφεραν τον τίτλο του *επιστάτη* και του *διοικητή* ήταν ανώτεροι από τους αντιπροσώπους άλλων υποκαταστημάτων και ανήκαν στις διευθυντικές ομάδες των συντροφικών συσσωματώσεων¹¹.

Στα άλλα υποκαταστήματα και πρακτορεία ως επικεφαλής τοποθετούνταν, ανάλογα με τη βαρύτητα που είχαν από εμπορική άποψη, βασικά μέλη των Συντροφιών, τα οποία αποκαλούνταν *υποεπιστάτες*. Στην επιλογή τους βαρύνουσα ή ακόμη και καθοριστική γνώμη είχε ο αντιπρόσωπος που έδρευε στη Βιέννη. Η τελική επικύρωση, όμως, του διορισμού στη συγκεκριμένη θέση απαιτούσε πάντοτε τη σύμφωνη γνώμη των κεντρικών διευθυντικών οργάνων των Κοινών Συντροφιών που έδρευαν στα Αμπελάκια¹².

Οι αντιπρόσωποι των συντροφικών συσσωματώσεων στο εξωτερικό ήταν υποχρεωτικά Αμπελακιώτες και μπορούσαν να παραμείνουν εκεί το πολύ μέχρι τρία χρόνια. Μετά την πάροδο των τριών ετών ήταν υποχρεωμένοι να επιστρέψουν στα Αμπελάκια και να εργαστούν εκεί τουλάχιστον για ένα χρόνο¹³.

Ανάμεσα στα υποκαταστήματα του εξωτερικού και τα Αμπελάκια, όπως αποδεικνύεται από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη, υπήρχε τακτική ταχυδρομική επικοινωνία. Η επικοινωνία αυτή ήταν ιδιαίτερα πυκνή, κυρίως ανάμεσα στη Βιέννη και τα Αμπελάκια, στα χρόνια της ακμής της αμπελακιώτικης οικονομίας.

Στο διαχειριστικό τομέα τον κύριο λόγο τον είχε αποκλειστικά το κέντρο που βρισκόταν μόνιμα στα Αμπελάκια. Εκεί γινόταν η τελική εκκαθάριση των λογαριασμών των συντροφικών υποθέσεων, όπως άλλωστε και η εκκαθάριση του λογαριασμού κάθε μέλους που αποχωρούσε από τις Συντροφίες. Ο διακανονισμός και η εκκαθάριση των οικονομικών σχέσεων και δοσοληψιών των μελών των συντροφικών συσσωματώσεων γίνονταν με βάση τις ρυθμίσεις που προέβλεπαν συγκεκριμένα άρ-

θρα των συντροφικών συμφωνητικών¹⁴.

Η διαχείριση των χρημάτων πραγματοποιούνταν, συνήθως, με τρόπο αυστηρό και ορθολογικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν επιτρεπόταν στα μέλη να δανείζουν κεφάλαια των Συντροφιών σε τρίτους. Επίσης σε περίπτωση που τα μέλη των συντροφικών συσσωματώσεων βρίσκονταν στην ανάγκη να δανειστούν από αυτές κατέβαλλαν 12% τόκο. Για τους παραβάτες των διαχειριστικών κανόνων, προβλεπόντουσαν σοβαρότατες κυρώσεις όχι μόνο χρηματικές αλλά και διοικητικές, που έφθαναν ακόμη μέχρι και την αποβολή του παραβάτη από τις Συντροφίες¹⁵.

Οι συντροφικές συσσωματώσεις για να παρακολουθούν πληρέστερα τις οικονομικές τους δραστηριότητες, όπως και για την εξασφάλιση καλύτερου διαχειριστικού ελέγχου, εφάρμοζαν αρκετά εξελιγμένα, για την εποχή τους και ειδικότερα για τις συνθήκες του οθωμανικού χώρου, λογιστικά συστήματα και τεχνικές¹⁶. Μάλιστα υπήρχε μέριμνα, που κατοχυρωνόταν και στα συμφωνητικά των Κοινών Συντροφιών, για την εκμάθηση της λογιστικής όπως και των ξένων γλωσσών, για όσα από τα μέλη τους ή και τα παιδιά τους το επιθυμούσαν¹⁷. Έτσι δεν είναι τυχαίο ότι μεγάλος αριθμός Αμπελακιωτών γνώριζε ξένες γλώσσες και κυρίως χειριζόταν άνετα τη γερμανική. Ο Bartholdy μας πληροφορεί ότι οι μεγάλες εξαγωγές βαμμένου βαμβακερού νήματος στη Γερμανία έδιναν την ευκαιρία σε αρκετούς εμπόρους της περιοχής να πραγματοποιούν ταξίδια εκεί και ότι «υπήρχαν στα Αμπελάκια πάνω από διακόσιοι άνθρωποι που μιλούσαν αρκετά καλά τα γερμανικά»¹⁸.

Το εμπόριο των κόκκινων βαμβακερών νημάτων, που παρήγαγαν οι ίδιοι οι Αμπελακιώτες, οργανωμένο με τον τρόπο που εκθέσαμε παραπάνω, σημείωσε γρήγορα μεγάλη επιτυχία. Μάλιστα οι παραγωγικές και εμπορικές δραστηριότητες των Αμπελακιωτών δεν προσπόριζαν μεγάλα κέρδη μόνο σε αυτούς αλλά, όπως αναφέρει σε έκθεσή του ο F. Beaujour, ζωήρευαν και όλες τις αγορές απ' όπου περνούσαν τα αμπελακιώτικα προϊόντα¹⁹.

3. Η μεταφορά των νημάτων

Η αποστολή των κόκκινων βαμβακερών νημάτων, που παρήγαγαν οι Αμπελακιώτες, στις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης γινόταν είτε από την ξηρά είτε από τη θάλασσα²⁰.

Ο πιο συνήθης τρόπος μεταφοράς, λόγω του μικρότερου χρόνου που απαιτούσε, ήταν από την ξηρά και διεξαγόταν με караβάνια. Τα караβάνια αυτά χρησιμοποιούσαν άλογα και πιο σπάνια καμήλες, γιατί αυτές, μολονότι κουβαλούσαν διπλάσιο βάρος, προχωρούσαν με πιο αργό ρυθμό. Τα караβάνια αυτά δεν είχαν σταθερό αριθμό αλόγων αλλά αποτελούνταν από 100 ή 200 και άλλα επάνω από 1.000 άλογα²¹.

Τη μέριμνα για την αποστολή των εμπορευμάτων αναλάμβαναν, όπως γράφει ο Σπυρίδων Λάμπρου, «οι εν Βουδαπέστη Έλληνες είτε καθ' εαυτούς και δι' ίδιον λογαριασμόν, είτε ότε αργότερον ανεπτύχθη το μετά των ελληνικών χωρών εμπόριον της Βιέννης, ως διαμετακομισταί και εξαποστολείς των εκείθεν εις την χερσόνησον του Αίμου διαπεμπομένων πραγματειών και ιδίως τανάπαλιν. Χάριν δε του τοιούτου διαμετακομιστικού εμπορίου, είχε διοργανωθεί ευρυθμότατα λειτουργούν σύστημα,

μάλιστα προς διευκόλυνσιν της εκ των ελληνικών χωρών εις τον προς ον όρον αποστολής των δεμάτων βάμβακος και νημάτων, κυρίως αφ' ου χρόνου ελειτούργουν τα νηματοποιεία των Αμπελακίων. Άριστα δε τοιαύτα κοινά σπεδιτόρων και κομμισσιονήρων, ως ελέγοντο, ήσαν το της Βουδαπέστης, το της Τεμεσβάρης και το του Σεμνάριου ή Ζέμονος, έχοντα ευρείας ανταποκρίσεις εν Ρουστάβα και Βιδινίω»²². Αντίθετα για το θέμα της μεταφοράς και των μεταφορέων των αμπελακιώτικων βαμμένων νημάτων ο Η. Γεωργίου υποστηρίζει «ότι οι εργολάβοι της δ' ίπων και καμήλων μεταφοράς εις Ευρώπην των νημάτων ήσαν ως επί το πλείστον Τούρκοι Πασάδες μεταχειριζόμενοι "κυρατζήδες" ή "ντεβιτζήδες" διότι, ως φαίνεται, οι χριστιανοί φοβούντο τους κλέπτας και τους Τούρκους άρπαγας»²³. Αναφορικά με τους κινδύνους που διέτρεχαν τα μεταφερόμενα νήματα επιστολή του αρχείου Δογάνη κάνει λόγο για τις σχέσεις του Γ. Σβαρτς με κλέφτες και καπεταναίους και την αποστολή δώρων σε αυτούς με αντάλλαγμα, πιθανώς, την περιφρούρηση των ορεινών δρόμων της περιοχής και την κατοχύρωση της ασφάλειας της αμπελακιώτικης κοινότητας από επιδρομές ληστών²⁴.

Σχετικά με την αποστολή και τη μεταφορά των νημάτων στο εξωτερικό ο Clarke γράφει χαρακτηριστικά ότι όταν πέρασε από τα Αμπελάκια, το 1803, «ήταν αδύνατο να ησυχάσει τη νύχτα από τους ήχους των κουδουνιών, το θόρυβο των καμήλων και τα χουγιάσματα των κираτζήδων και ότι τα αποτελέσματα της βιοτεχνικής αυτής δραστηριότητας είχαν γίνει έντονα αισθητά και από τους βιοτέχνες ή βιομήχανους της Μ. Βρετανίας»²⁵. Και τονίζει ότι οι Αμπελακιώτες είχαν δημιουργήσει ένα αξιοσημείωτο εμπόριο όπου ολόκληρα караβάνια μετέφεραν τα βαμμένα νήματα στην Πέστη, στη Βιέννη, τη Λειψία, τη Δρέσδη καθώς και σε άλλα μέρη. Συμπληρώνει δε, τις πληροφορίες του προσθέτοντας ότι δύσκολα μπορούσε να περάσει έστω και μια ημέρα δίχως να γίνουν εξαγωγές κόκκινων βαμβακερών νημάτων, οι οποίες έφθαναν μέχρι το Αμβούργο²⁶. Επίσης ο Αμπελακιώτης Λεονάρδος μας πληροφορεί ότι το προϊόν των Συντροφιών καθημερινά με «πολυπληθή караβάνια εξαποστέλλετο διά Βιέννης και Δρέσδης έως εις Λειψίαν και Αμβούργον, αλλά η ενέργεια αυτού εκτεινέτο και έως αυτήν την Αγγλία»²⁷. Ο δε, Holland αναφέρει ότι οι κάτοικοι των Αμπελακίων «εδώ και μερικά χρόνια έχουν γίνει γνωστοί για τις εμπορικές δραστηριότητές τους» και ότι «έχουν επισκεφθεί ή διαμείνει στις μεγάλες εμπορικές πόλεις της ηπείρου, κι εκεί εδημιούργησαν διασυνδέσεις, των οποίων την έκταση και επιτυχία μαρτυρεί ο πλούτος που συγκέντρωσαν ορισμένοι από αυτούς. Οι διασυνδέσεις αυτές είναι κυρίως με τη Γερμανία, αλλά και με την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και άλλα εμπορικά μέρη της Ανατολικής Μεσογείου»²⁸.

Το δρομολόγιο που ακολουθούσαν τα караβάνια για τη μεταφορά των βαμμένων βαμβακερών νημάτων στους τόπους διάθεσής τους ήταν: Αμπελάκια-Θεσσαλονίκη-Σέρρες-Νικόπολι-Ρωσιάβα-Βελιγράδι-Λαζαρέτο Ζέμονος. Από εκεί τα νήματα φορτώνονταν σε μεγάλα αμάξια και διά μέσου Σημπήνης (Ζέμονος) και Πέστης έφθαναν στη Βιέννη. Και από τη Βιέννη, ανάλογα με τη ζήτηση που υπήρχε, διοχετεύονταν στα διάφορα υποκαταστήματα και πρακτορεία της Ευρώπης²⁹.

Στην περίπτωση, όμως, που μεσολαβούσαν πολεμικές συρράξεις και οι χερσαίοι δρόμοι μεταφοράς των νημάτων δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν οι Αμπελακιώτες έκαναν χρήση του θαλάσσιου δρόμου. Έτσι έστελναν με караβάνια ή με καΐκια

από την Καρίτζα, την οποία χρησιμοποιούσαν ως επίγειο, τα νήματα στη Θεσσαλονίκη³⁰, όπου ναύλωναν πλοία μέχρι την Τεργέστη και από εκεί προωθούσαν το εμπόρευσμά τους, με άμαξες, στη Βιέννη.

Σχετικά με τη χρήση του θαλάσσιου αυτού δρόμου υπάρχει επιστολή του προξένου της Βενετίας στη Θεσσαλονίκη με ημερομηνία 23 Αυγούστου 1793. Στην επιστολή αυτή αναφέρεται ότι από την αρχή του γερμανοτουρκικού πολέμου οι Αμπελακιώτες Δροσινός Χατζηίβος, Σβαρτζ και Μεζεβήρης, δηλαδή η Διοίκηση της πρώτης Κοινής Συντροφίας, έκλεισαν συμβόλαιο μαζί του για να στέλνουν τα βαμμένα νήματα, που παρήγαγαν στα Αμπελάκια, με πλοία της Βενετίας από τη Θεσσαλονίκη στην Τεργέστη για όσο καιρό θα διαρκούσε ο πόλεμος. Οι Αμπελακιώτες, όμως, με το τέλος του πολέμου, αν και είχαν δεσμευτεί να προτιμούν τα βενετικά πλοία για ένα εξάμηνο μετά τη λήξη του πολέμου, άρχισαν αμέσως να κάνουν χρήση του χερσαίου δρόμου μέσω Βελιγραδίου³¹.

Συχνή ήταν, επίσης, και η μεταφορά με καΐκια πρώτων υλών, που χρησιμοποιούσαν για την παραγωγή των βαμμένων νημάτων, καθώς και νηματος ανάμεσα στη Σμύρνη και την Καρίτσα που απείχε 6 ώρες από τα Αμπελάκια³². Από την Καρίτσα τα εμπορεύματα μεταφέρονταν στα Αμπελάκια, όπως και αντίστροφα, με μουλάρια και κάρα. Σχετικά με το εμπόριο που διεξήγαγαν οι Αμπελακιώτες με τη Σμύρνη ο Bartholdy στις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις, που αναφέρονται στην αρχή του 19ου αιώνα, μας πληροφορεί ότι τελευταία οι πειρατές είχαν συλλάβει, μπροστά στη σκάλα της Καρίτσας, ένα σκάφος που προερχόταν «απ' τη Σμύρνη, φορτωμένο με ακατέργαστο νήμα για λογαριασμό πολλών εμπόρων στα Αμπελάκια, και δεν το άφησαν ελεύθερο παρά μόνον αφού, με μια τυπική παράδοση, ξαναγοράστηκε για ένα τρανταχτό ποσό»³³.

Επίσης στα χρόνια της παρακμής όταν, μετά το 1817, μια μερικότερη συντροφική συσσωμάτωση αποφάσισε να εκμηχανίσει τη διαδικασία νηματοποίησης των βαμμένων βαμβακερών νημάτων, φέρνοντας μηχανές από τη Βιέννη, έτσι ώστε να αντιμετωπίζει από καλύτερους όρους τον ξένο ανταγωνισμό, και ιδιαίτερα τον αγγλικό, παράγοντας προϊόντα με χαμηλότερο κόστος και περισσότερο τυποποιημένα³⁴, οι μηχανές αυτές στάλθηκαν με πλοίο στη Θεσσαλονίκη από την Τεργέστη και από εκεί με καΐκι στην Καρίτσα. Από την Καρίτσα δε, μεταφέρθηκαν με αραμπάδες στα Αμπελάκια³⁵.

Αναφορικά με τη σημασία που είχε η Καρίτσα για τις οικονομικές δραστηριότητες των Αμπελακιωτών ο Λεονάρδος αναφέρει ότι: «Η Καρύτζα είναι συχνοεπίσκεπτος διά φορτοξεφόρτων των караβιών, τρόπον τινά αποθήκη (σκάλα)· μάλιστα εχρημάτισεν ως τοιαύτη εις την ακμήν των Αμπελακίων· όθεν εφέροντο ποσότητες δεργίων με νήματα εμπακαριζόμενα διά τους ευρωπαϊκούς φόρους (πιάτζας)»³⁶.

Τέλος, θα θέλαμε να αναφέρουμε ότι η μεταφορά των νημάτων όπως και τα έξοδα και οι κίνδυνοι, που αυτή συνεπαγόταν, υπέκειντο σε ορισμένους κανόνες και ρυθμίσεις³⁷. Σε επιστολή που γράφτηκε στη Ζέμονα στις 20 Ιουνίου 1816 και στάλθηκε στη Βιέννη διαβάζουμε: «Ο κυρ Δρόσος Κομνηνού εις Βιένναν να δώση ρεστό κυρά εις 10 φορτόματα α γρ. 28 το φόρτομα γρ. 280, έξοδα δρόμου απ' τα αμπελάκια γρ. 8 1/2 το φόρ. γρ. 85, κουμέρκι εις το Βελιγράδι α 14 γρ. 140, σκαλιάτικο 1 1/2 γρ. 15, φιλακτικά και μαγαζιάτικα α 20 παρδ. γρ. 5, Μπακξεριγιαμπασλίκι α 20 γρ. 5,

προβελιόνι 1/2 γρ. 16 σούμμα γρ. 545»³⁸. Από την επιστολή αυτή προκύπτει ότι το πλοίο αμοιβόταν με το φόρτωμα. Επίσης η μεταφορά των νημάτων επιβαρυνόταν και με τα έξοδα του δρόμου, δηλαδή δαπάνες διατροφής και διανυκτέρευσης αγωγιατών και ζώων, με τα τελωνειακά, με τα έξοδα φύλαξης και αποθήκευσης, με τα διάφορα φιλοδωρήματα και με την προμήθεια.

Εκτός από την επιστολή αυτή στοιχεία για τις δαπάνες μεταφοράς των νημάτων βρίσκουμε και σε άλλες επιστολές του αρχείου Δογάνη από τις οποίες προκύπτει ότι αυτές, ανάλογα με την απόσταση, ανέρχονταν:

— Από το Βελιγράδι έως την Τσαρίτσανη σε 32 γρ. το φόρτωμα και από την Τσαρίτσανη έως τα Αμπελάκια σε 5 γρ. το φόρτωμα³⁹.

— Από την Πέστη έως τη Βιέννη σε 5-6 f το «κολλέτο» και από τη Βιέννη στο Κροτάου 6 f το «κολλέτο»⁴⁰.

— Από τη Βιέννη έως τη Λειψία σε 7,5 f το καντάρι⁴¹.

Για την ασφάλεια των μεταφερομένων νημάτων από την ξηρά οι αγωγιάτες, εκτός από το ότι σπλοφορούσαν οι ίδιοι, χρησιμοποιούσαν και σπλοφόρους για την ασφάλεια των караβανιών τους⁴². Σε περίπτωση όμως που χρησιμοποιούνταν ο θαλάσσιος δρόμος η αντιμετώπιση των πειρατών δεν ήταν και τόσο εύκολη υπόθεση. Οι συνέπειες δε, καθώς και οι κίνδυνοι, που συνεπαγόταν η θαλάσσια μεταφορά (αβαρίες, ναυάγιο κ.ά.) επιβάρυναν τον αποστολέα⁴³.

4. Η παρακμή της εμπορικής δραστηριότητας

Συνοψίζοντας θα θέλαμε να τονίσουμε ότι οι Αμπελακιώτες, με εξαίρεση τα τελευταία χρόνια οπότε προσπάθησαν να διοχετεύσουν τα παραγόμενα στα Αμπελάκια κόκκινα βαμβακερά νήματα στις αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διοχέτευαν την παραγωγή τους, κυρίως, στις γερμανικές και κεντροευρωπαϊκές αγορές⁴⁴.

Ο προσανατολισμός αυτός σε ό,τι αφορά τη διάθεση της αμπελακιώτικης παραγωγής οφειλόταν στη μεγάλη ζήτηση πρώτων υλών και ημικατεργασμένων προϊόντων που παρουσίαζε, ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, η γοργά αναπτυσσόμενη γερμανική και αυστριακή βιομηχανία. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη μετεξέλιξη του χώρου της Βαλκανικής, στα πλαίσια του αμινομορφούμενου τότε νέου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας, σε τροφοδότη πρώτων υλών και ημικατεργασμένων προϊόντων των κεντροευρωπαϊκών αγορών. Ανάμεσά στις πρώτες αυτές ύλες και ημικατεργασμένα προϊόντα το βαμβάκι και τα βαμμένα νήματα κατείχαν ξεχωριστή θέση⁴⁵.

Ειδικότερα στον εμπορικό αυτό προσανατολισμό της αμπελακιώτικης παραγωγικής δραστηριότητας συνέβαλε και η φύση των βαμβακερών υφασμάτων που κατασκευάζονταν στη Γερμανία και στην Κεντρική Ευρώπη. Σχετικά με το θέμα αυτό ο F. Βεαυζουρ έγραφε χαρακτηριστικά: «Τα βαμβακερά νήματα της Ελλάδας δεν ταιριάζουν καθόλου στη Γαλλία, γιατί είναι πολύ στριμμένα και καθόλου ομοιόμορφα για να χρησιμοποιηθούν στα ελαφρά υφάσματα των βιομηχανιών μας. Είναι όμως, εξαιρετικά κατάλληλα, για τις βιομηχανίες αδρών υφασμάτων της Γερμανίας, γιατί πιάνει σ' αυτά καλύτερα η βαφή από τα νήματα των Αντιλλών, καταναλώνουν λιγό-

τερα υλικά και, ακριβώς εξαιτίας του πάχους τους, είναι οικονομικότερα στην ύφανση. Είναι λοιπόν εξαιρετικά περιζήτητα στη Βιέννη, όπου στέλνεται κάθε χρόνο τεράστια ποσότητα. Εμπόριο συνεχές, απέραντο, άγνωστο στην Ευρώπη»⁴⁶. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι η ανάπτυξη που παρουσίασε η παραγωγή βαμμένων βαμβακερών νημάτων στα Αμπελάκια και σε άλλα ελλαδικά πολιίσματα συνδεόταν άμεσα με τις συγκεκριμένες ανάγκες που παρουσίαζαν οι αγορές της Γερμανίας και της Κεντρικής Ευρώπης.

Το ενδιαφέρον, αντίθετα, των Γάλλων και Άγγλων δεν επικεντρωνόταν στην εισαγωγή βαμμένων βαμβακερών νημάτων αλλά στην προμήθεια βαμβακιού και κατάλληλων χρωστικών ουσιών σε χαμηλές τιμές και κατάλληλες ποσότητες για να καλύπτουν τις ανάγκες της γοργά αναπτυσσόμενης νηματοουργίας τους σε πρώτες ύλες⁴⁷. Επίσης το ενδιαφέρον των Γάλλων και Άγγλων επικεντρωνόταν συστηματικά, όπως διαπιστώνεται από τις εκθέσεις και τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις των προξένων, περιηγητών και πρακτόρων τους, στο να πληροφορηθούν την τεχνική και τον τρόπο βαφής των βαμβακερών νημάτων και ειδικότερα το καταπληκτικό κόκκινο χρώμα που πετύχαιναν οι βαφείς των Αμπελακίων⁴⁸. Πρωταρχική επιδίωξη των Άγγλων και Γάλλων, όπως ήδη επισημάνθηκε, ήταν η βελτίωση των δικών τους προϊόντων, ώστε να μπορούν να αντιμετωπίζουν καλύτερα τον ανταγωνισμό που τους προκαλούσαν τα βαμμένα βαμβακερά νήματα των ελλαδικών, κυρίως, περιοχών. Μάλιστα, όπως μας πληροφορεί ο Λεονάρδος, επειδή τότε τα αγγλικά νηματοουργία δεν μπορούσαν να πετύχουν «τόσον βαθύχροον και διαρκές» κόκκινο χρώμα, καθώς το κατόρθωναν τα αμπελακιώτικα νηματοβαφεία, δοκίμαζαν «αισθαντικήν ζημίαν»⁴⁹.

Δυστυχώς, όμως, παρά τη δυναμική θέση που κατείχαν τα αμπελακιώτικα βαμμένα βαμβακερά νήματα στις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης δεν μπόρεσαν, τελικά, να τη διατηρήσουν, παρά τις προσπάθειες που κατέβαλαν για να εκμηχανίσουν την παραγωγή των νημάτων και να συμπιέσουν, έτσι, το κόστος των βαμμένων βαμβακερών νημάτων, με αποτέλεσμα να υποστούν τον εξοντωτικό ανταγωνισμό των ξένων νημάτων και ιδιαίτερα των αγγλικών. Ένας ανταγωνισμός που, μετά τη μάχη του Βατερλώ, απόκτησε, γρήγορα, θανάσιμες διαστάσεις με αποτέλεσμα να φθάσουν, εκτός από τις προσπάθειες εκμηχάνισης, οι ίδιοι οι Αμπελακιώτες να εμπορευούνται και να χρησιμοποιούν στην παραγωγή τους αγγλικά νήματα⁵⁰. Το μεγάλο, όμως, πλήγμα κατά της αμπελακιώτικης εμποροβιοτεχνικής δραστηριότητας δόθηκε όταν η γοργά αναπτυσσόμενη τότε κεντροευρωπαϊκή υφαντουργία, εκτός από το ότι στράφηκε στη μαζική χρησιμοποίηση αγγλικών νημάτων, άρχισε και η ίδια να παράγει βαμβακερά νήματα. Έτσι σε αποστολή, που γράφτηκε στη Βιέννη στις 26 Μαΐου 1818 και στάλθηκε στα Αμπελάκια, διαβάζουμε: «...σας ζωγραφίσαμεν κατά το δυνατόν την παντελή δυστυχίαν της εδώ πιάτζας και εξωτερικού γενικώς, οίαν ποτέ οι πραγματευταί δεν ενθυμούνται τοιαύτην. αυτή η δυστυχία μας τρώμαζε και τρομάζει σας είπομεν να παύσητε απ' αυτό το είδος (...). τομπανίσθησαν οι Γραικοί εις την πιάτζαν (...) αυτό το εγκλέζικου δεν έπαυσε από το να εξοδεύεται και διά τούτο το ειδικό μας δεν ζητείται με το να γεμίση η Γερμανία και παντού από φάβρικες. λοιπόν όταν βάφητε πρέπει να γίνουν εύμορφα αλλέως θέλουν μείνη απόλητα, ως και τα άλλα με το να είναι παρδαλά. προσπαθήσατε να γνέσετε όμοιον και ψιλόν Νήμα και να το πολήσετε να μην υστερηθώμε καν το καθημερινόν μας ψωμί. διά το τραξεμπάγκ (;) φροντίζομε

να το στείλωμε. πλην πρέπει και εσείς να βαλθήτε να μάθετε το γνέσιμον και την τέχνην των μασσινίων να δοκιμάσετε εισέτι ολίγον βαμβάκι στιβαγμένο και ύστερα να το κάμετε κράμπελ όπου ίσως εύγει και κλωστή καλητέρα»⁵¹.

Δυστυχώς, όμως, οι Αμπελακιώτες, παρά τις προσπάθειες που κατέβαλαν να προχωρήσουν σε αναπροσαρμογή της παραγωγικής τους διαδικασίας ώστε να περάσουν στην παραγωγή περισσότερο τυποποιημένων και με χαμηλότερο κόστος βαμμένων βαμβακερών νημάτων, δεν μπόρεσαν να ανακόψουν την παρακμή των οικονομικών δραστηριοτήτων. Μάλιστα αξίζει να επισημανθεί ότι οι Αμπελακιώτες από νωρίς, σχετικά, είχαν εντοπίσει τα προβλήματα που τους προκαλούσε ο ανταγωνισμός των αγγλέζικων, κυρίως νημάτων και κατέβαλαν συγκεκριμένες προσπάθειες για να τον αντιμετωπίσουν. Έτσι σε επιστολή, που γράφτηκε στη Βιέννη το 1816 και στάλθηκε στα Αμπελάκια, αναφέρεται: «ακριβόν ψώνον τραβάτε χέρι να μας προβλέψητε ευθινά νήματα όπου να μη ζημιώσωμεν έως όπου οι άλλοι Νηματάδες να μπεζερίσουν. Με τα χαρτζιλίκια δεν πρέπει να δίδετε (...) πρέπει να ξεκάμετε. πάρετε άλλα μέτρα να γένη το πράγμα πολύ ευθυνότερο. επλάκωσαν τόσα ώστε τόπον δεν έχουν να τα βάλουν έπειτα αι φάβρικες εδώ και αλλού κάνουν από το αγγλέζικον και τους δίδει καλλίτερον χέρι διά τούτο πρέπει ημείς να προσπαθίσωμε να το φκιάσωμε ευθινά και καλά»⁵².

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι τα κρίσιμα αυτά προβλήματα δεν απασχολούσαν περιστασιακά τους Αμπελακιώτες αλλά, όπως καταδειχνεται από τις επιστολές του αρχείου Δογάνη, συστηματικά κατά το κρίσιμο, για την επιβίωση της παραγωγικής και εμπορικής τους δραστηριότητας, διάστημα 1814-1819. Κάτω από την πίεση της δύσκολης γι' αυτούς πραγματικότητας, άλλωστε, επιχείρησαν να εκμηχανίσουν τη διαδικασία νηματοποίησης του βαμβακιού και να χρησιμοποιήσουν εργάτριες⁵³ διατηρώντας ταυτόχρονα τον παραδοσιακό τρόπο βαφής. Εγχείρημα που αναλήφθηκε από μερικότερη συντροφική συσσωμάτωση και δεν ευωδόθηκε παρά τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν⁵⁴.

Οι βαθύτερες αιτίες για το αδιέξοδο και τον εκφυλισμό της αμπελακιώτικης παραγωγικής και εμπορικής δραστηριότητας, που δεν της επέτρεψαν να προχωρήσει στην παραγωγή περισσότερο ομοιόμορφων και με χαμηλότερο κόστος προϊόντων ώστε να μπορεί να ανταπεξέρχεται στον ξένο ανταγωνισμό και ειδικότερα στον αγγλικό, πρέπει να αναζητηθούν στο ότι αυτή εξαρτιόταν αποκλειστικά από τη διάθεση των προϊόντων της στις εξωτερικές αγορές και δεν στηρίζονταν, ταυτόχρονα, σε μια δυναμικά αναπτυσσόμενη και καλά προστατευόμενη εσωτερική αγορά. Η απουσία προστασίας και ενίσχυσης, από την πλευρά του οθωμανικού κράτους, των αναπτυσσόμενων βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, το άνοιγμα των οθωμανικών αγορών στα ξένα προϊόντα με τις διομολογήσεις και η διαρκώς αυξανόμενη απόσπαση πλεονάσματος από τους αγρότες και τους χειροτέχνες-βιοτέχνες δεν επέτρεπαν την υπέρβαση των σχέσεων παραγωγής που κυριαρχούσαν⁵⁵ και την υποκατάστασή τους από μια δυναμικά αναπτυσσόμενη και καλά προστατευόμενη οικονομία της αγοράς που θα στηριζόταν στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Εξέλιξη που θα επέτρεπε τη συνεχή ανάπτυξη παραγωγικών δραστηριοτήτων μεγάλης διάρκειας και κλίμακας και οι οποίες θα μπορούσαν να δημιουργήσουν μόνιμα αποτελέσματα.

Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι βαθύτεροι λόγοι για την ανυπαρξία

μιας δυναμικά αναπτυσσόμενης αγοράς στους κόλπους του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού πρέπει, κυρίως, να αναζητηθούν στο ότι το αντλούμενο από τους άμεσους παραγωγούς υπερπροϊόν κατευθυνόταν προς την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, όπως και στα μεγάλα διοικητικά και στρατιωτικά κέντρα όπου έδρευαν, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, οι φορείς της άρχουσας τάξης και οι οποίοι, στο μεγαλύτερό τους μέρος, είχαν κρατική υπόσταση. Αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής ήταν η μετατροπή του συγκεντρωμένου πλεονάσματος σε εμπορεύματα να μη γίνεται στον τόπο απόσπασής του αλλά στα κέντρα αυτά. Μάλιστα ένα σημαντικό του μέρος αναλωνόταν σε προϊόντα πολυτελείας τα οποία προέρχονταν, συνήθως, από το εξωτερικό. Όπως δε, υποστηρίζει ο S. Dinçioğlu, «στην οθωμανική κοινωνία διαπιστώνουμε την αποδιάρθρωση των τοπικών αγορών που περιορίζουν την έκταση της αγοράς (... έτσι) ώστε η αυθόρμητη ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι ήδη παρεμποδισμένη από την αποδιάρθρωση των αγορών»⁵⁶.

Με βάση τα δεδομένα αυτά οι εμποροβιοτεχνικές εστίες του ορεινού, κυρίως, ελλαδικού χώρου, ανάμεσα στις οποίες, όπως είδαμε, προεξάρχουσα θέση, και από την άποψη αυτή τυπική, κατέχει η περίπτωση των Αμπελακίων, δεν μπόρεσαν να μετεξελιχθούν σε κέντρα ευρύτερων μετασχηματισμών με αποτέλεσμα να οδηγηθούν στο μαρασμό. Σχετικά με τις αιτίες του αδιεξόδου αυτού ο Σπύρος Ασδραχάς διευκρινίζει ότι: «Ορισμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως η νηματουργία οδηγούν σε μια άμεση σύνδεση των βιοτεχνικών κέντρων με την εξωτερική αγορά, συνεπώς και σε μια άμεση εξάρτηση των πρώτων από την τελευταία: οι θεσσαλικές και μακεδονικές βιοτεχνικές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις παρέχουν ένα καλό παράδειγμα προς την κατεύθυνση αυτή με κορυφαίο το παράδειγμα των Αμπελακίων. Η εξάρτηση καθορίζεται, αρνητικά, από την αδυναμία της εσωτερικής αγοράς (...): εκείνο που αξίζει να σχολιαστεί είναι το γεγονός ότι η διασύνδεση με την εξωτερική αγορά δε φαίνεται να εκφράζει μιαν αντίστοιχη δυναμική της εσωτερικής αγοράς»⁵⁷.

Συνεπώς η αδυναμία της εσωτερικής αγοράς καθώς και η απουσία κρατικής προστασίας συνέτειναν καθοριστικά στην παρακμή των αμπελακιώτικων συντροφικών συσσωματώσεων. Ειδικότερα η φύση του οθωμανικού κράτους⁵⁸ ως μηχανισμού, κυρίως, κατάκτησης, διατήρησης και εκμετάλλευσης των κατακτημένων περιοχών και η απουσία κάθε είδους παραγωγικής και εκσυγχρονιστικής λογικής στα πλαίσια του ωθούσε, ιδιαίτερα την περίοδο της παρατεταμένης κρίσης στα χρόνια της παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τις κυρίαρχες τάξεις, που συμφύονταν με τις κρατικές δομές και λειτουργίες, να αποσπούν ολοένα και μεγαλύτερο πλεόνασμα από τους άμεσους παραγωγούς, γεγονός που παρεμπόδιζε τη μετεξέλιξη των ιδιότυπων οικονομικών μορφωμάτων που είχαν εμφανιστεί στον ελλαδικό χώρο, με τη μορφή των συντροφικών κυρίως συσσωματώσεων, να μετεξελιχθούν σε κεφαλαιοκρατικού τύπου οικονομικές μονάδες, που θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν με επιτυχία τον ανταγωνισμό των κεφαλαιοκρατικών επιχειρήσεων των πιο εξελιγμένων οικονομικά χωρών και σε πρώτη γραμμή των αγγλικών⁵⁹. Οι αντικειμενικές αυτές συνθήκες καθώς και η προκεφαλαιοκρατική, σε γενικές γραμμές, νοοτροπία, παρά τις κάποιες εξαιρέσεις, που επικρατούσε στις συντροφικές συσσωματώσεις και η οποία φαίνεται καθαρά στον τρόπο κατανομής των κερδών που προβλεπόταν από τα δυο συντροφικά συμφωνητικά που έχουν διασωθεί και από τα οποία απουσίαζε τελείως όχι μόνον η μέριμνα αλλά

και η έννοια των παραγωγικών επενδύσεων, αποτέλεσαν αζεπέραστα εμπόδια. Έτσι, όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Λεωνίδας Λουλούδης, «οι πρωτοπόροι εκσυγχρονιστές της εμπορικής ιδιαίτερα οργάνωσης της τοπικής οικονομίας, απεδείχθησαν βραδυπορούντες “εκσυγχρονιστές” της παραγωγικής της οργάνωσης»⁶⁰. Η καθυστερημένη προσπάθεια για εκσυγχρονισμό της παραγωγικής διαδικασίας με βάση τις μηχανές και τη μισθωτή εργασία, που αναλήφθηκε από μερικότερη συντροφική συσσωμάτωση, παρά τη σημασία της σε ό,τι αφορά, κυρίως, τη δυναμική και τις δυνατότητες που περιείχαν οι ιδιότυπες αυτές οικονομικές μονάδες σχετικά με την ικανότητα αναπροσαρμογής τους στα νέα δεδομένα, που καθόριζε η κεφαλαιοκρατική εξέλιξη, δεν μπόρεσε να αποτρέψει την οικονομική παρακμή της αμπελακιώτικης εμποροβιοτεχνικής κοινότητας.

Η παρακμή αυτή θα τροφοδοτήσει, με τη σειρά της, την τάση φυγής των κατοίκων των Αμπελακίων προς τις παροικίες καθώς και σε άλλες περιοχές της οθωμανικής επικράτειας όπου τους δινόταν η δυνατότητα να αναπτύσσουν δραστηριότητες, κυρίως, εμπορικού χαρακτήρα στο μέτρο και στο βαθμό που διείσδυναν στον οθωμανικό χώρο οι ραγδαία εξελισσόμενες κεφαλαιοκρατικά οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης. Έτσι, μετά τη μάχη του Βατερλώ, οι Αμπελακιώτες, παρά τις αντιδράσεις της κοινοτικής αρχής, αρχίζουν σιγά-σιγά να εγκαταλείπουν την κοινότητά τους. Τάση που εντάθηκε και γενικεύτηκε πριν την Επανάσταση του 1821. Σε επιστολή που γράφτηκε το 1816 διαβάζουμε: «αδελφοί εις το να ζήσωμεν εις πατρίδα πολλάκις σας το είπαμεν ότι είναι του αδυνάτου και αν περπατήσωμαι με το κεφάλι του κυρ πολυχρόνη (Κομνηνού) διά να οφελήθῃ αυτός 1000 γρόσια τον χρόνον ἔμεινεν το κοινόν ἔργον μας Νεκρόν δύο χρόνους και μας εσκλάβωσε και τον κόσμον μας ἔχωντας το γκοτζιαμπασλήκι του δεν τους ἄφινεν να φύγουν καθώς και αι πραιοσούσες χωρίς ἄνδρα ἔφυγον. εφωνάζαμε ο τόπος μας δεν μας χορί»⁶¹. Επίσης σε επιστολή του 1819 αναφέρονται τα εξής: «εδώ ο κόσμος ευρήσκονται εις μεγάλην ἀνάγκιν ἀπό μετρητά και ευχαριστούνται ότι πέση εις το χέρι, και το πάσχα αν ιδώ τίποτες ἀπό λόγου σου πηγένω κατ' ευθίαν διά Σμύρνην και με την βοήθειαν του θεού ἴσως εὔρω καμίαν τύχη οπού να ευγάζω το καθημερινό ψωμί και μένο»⁶². Ο δε, Ιω. Λεονάρδος για το θέμα αυτό γράφει χαρακτηριστικά: «Αυτή η χαριτωμένη πόλις εμπεριέχει την σήμερον ταῦτα τα ωραία εξωτερικώς μεν γελώντα, εσωτερικώς δε κλαίοντα παλάτια ἔρημα· πολλαί οικογένειαι τούτων μετοίκησαν εις Σμύρνην, Βουκουρέστιον, Κωνσταντινούπολιν, Βιένναν κ.τ.εξ. ὅθεν και ο προητερινός λαός της λαμπρότητος της ολιγόστευσεν, και εκατήντισεν ἕως 3.000 ψυχών, μεταξύ των οποίων σώζονται ἔτι τινές μετριάς καταστάσεως υφαντουργοί, δουλεύοντες καλούς αλατζιάδας και ἄλλοι εις ἄλλας χωρικός χειροτεχνίας και μικράς εμπορίας καταγινόμενοι»⁶³.

Κλείνοντας θα θέλαμε να τονίσουμε ότι η αμπελακιώτικη περίπτωση, με την τραγική της κατάληξη, καταδείχνει και αυτή, με τρόπο χαρακτηριστικό όσο και τυπικό, τη μεταβολή που σημειώθηκε, λόγω της καταστροφής κυρίως των παραγωγικών δραστηριοτήτων των χειροτεχνικών-βιοτεχνικών ἐστιών, στο χαρακτήρα των νεοελληνικών παροικιών⁶³. Έτσι οι παροικίες αυτές, ιδιαίτερα του κεντροευρωπαϊκού χώρου, ενώ αρχικά αποτελούσαν, κατά κύριο λόγο, προέκταση των παραγωγικών δραστηριοτήτων του ελλαδικού χώρου, με την υποχώρηση των δραστηριοτήτων αυτών και τη φυγή των κατοίκων από τις εμποροβιοτεχνικές κοινότητες, παύουν να υφίστανται ως

κρίκοι προώθησης των προϊόντων της ελλαδικής χειροτεχνίας και βιοτεχνίας. Πολλές δε, από τις παροικίες αυτές θα πάσουν να προσελκύουν το ενδιαφέρον των Ελλήνων, άλλες δε, που θα δημιουργηθούν στη νέα αυτή φάση του νεοελληνικού παροικιακού φαινομένου, θα συνδεθούν οργανικά με την οικονομική διείσδυση των ισχυρών κεφαλαιοκρατικά οικονομιών στον οθωμανικό χώρο και θα μετατραπούν σύντομα σε εμπορικούς κρίκους της διείσδυσης αυτής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Βλ. επίσης Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, *Σελίδες εκ της ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού*, Εκδόσεις Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα, 1991, σ. 45.
2. Περισσότερα βλ. Tгаian Stoianovich, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος» στο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Εισαγωγή-Επιλογή κειμένων Σπύρου Ασδραχά, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 1979, κυρίως σ. 303-306 και 327-330.
3. Αναλυτικά στοιχεία για την παραγωγή των αμπελακιώτικων βαμμένων βαμβακερών νημάτων βλ. Ηλία Ι. Νικολόπουλου, *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία. Τα Αμπελάκια και ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου*, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα, 1988, σ. 147-187. Για την επίδραση που άσκησαν οι εμπορικές σχέσεις των Αμπελακιωτών με τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης στη μορφολογία και την τυπολογία των συντροφικών συσσωματώσεων βλ. στο ίδιο, σ. 391-393 και Θεόδωρου Δ. Θωμόπουλου, *Θέματα ελληνικού εθνοδικαίου*, Αθήνα, 1988, σ. 33-35.
4. Βλ. επιστολές αρχείου Δογάνη στο Ηλία Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία περί της ιστορίας και της Συντροφίας των Αμπελακιών εξ' ανεκδότου αρχείου*, Αθήνα, 1950, με αριθμό 13, 26, 32, 42, 44, 46, 53, 60, 89, 90, 91 κ.ά. σε σ. 22, 28, 32, 33, 39, 40, 41, 46, 48, 49, 60, 61. Επίσης βλ. Felix Beaujour, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, *Μετάφρ. Ελένης Γαρίδη Εισαγωγή-Επιμέλεια-Σχολιασμός Τάσου Βουρνά*, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα, 1974, σ. 143.
5. Βλ. F. Boulanger, *Ambelakia ou les associations et les municipalités helléniques*, Εκδότης Librairie de Guillaumin et Cie, Paris, 1875, Ανατύπωση Βιβλιοπωλείον Νότη Καραβία Αθήνα, χ.χ., σ. 18.
6. Εκτός από την αλληλογραφία του αρχείου Δογάνη στο Ηλ. Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία...*, ό.π., βλ. και τα άρθρα ιθ' και κ' του συμφωνητικού του 1780 και το άρθρο 9 του συμφωνητικού του 1797 και όχι του 1795 όπως αναφέρεται κακώς. Σχετικά βλ. Ηλ. Νικολόπουλου, *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία...*, ό.π., σ. 198, 209-211 και 214.
7. Βλ. επίσης Απόστολου Βακαλόπουλου, *Ιστορία του νέου ελληνισμού. Τουρκοκρατία 1669-1812: Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του γένους*, Τόμ. Δ', Θεσσαλονίκη, 1973, σ. 500.
8. Ιδιαίτερα βλ. επιστολές αρχείου Δογάνη στο Ηλ. Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία...*, ό.π., με αριθμό 68, 101, 105, 107, 108 και 110 σε σ. 52, 65, 66, 67 και 69.
9. Βλ. στο ίδιο επιστολές αρχείου Δογάνη με αριθμό 105, 107, 110, 111 κ.ά. σε σ. 66, 67 και 69.
10. Για το θέμα αυτό, εκτός από τις διάφορες επιστολές του αρχείου Δογάνη βλ. και το άρθρο ι' του συμφωνητικού του 1780 καθώς και τα εισαγωγικά του συμφωνητικού του 1797.
11. Σχετικά βλ. επιστολές αρχείου Δογάνη όπως και τα άρθρα η', ι', και ιθ' του συμφωνητικού του 1780 και τα άρθρα 1 και 9 του συμφωνητικού του 1797.
12. Βλ. τα άρθρα ι' του συμφωνητικού του 1780 και 9 του συμφωνητικού του 1797 καθώς και επιστολές αρχείου Δογάνη.
13. Βλ. F. Beaujour, *Πίνακας...*, ό.π., σ. 144.
14. Βλ. άρθρο ιβ' του συμφωνητικού του 1780 της πρώτης Κοινής Συντροφίας και άρθρο 10 του συμφωνητικού του 1797 της δεύτερης Κοινής Συντροφίας.
15. Σχετικά βλ. επιστολές αρχείου Δογάνη καθώς και τα άρθρα ε', στ' και ζ' του συμφωνητικού του 1797.
16. Για το θέμα αυτό βλ.: «Κατάστιχον 1794», «Σχέδιον διά το εξόδων κατάστιχον-εξόδων κατά-

στιχον διά τας πραγματείας» και «Σχέδιον διά το κομμισιωνίων κατάστιχον» σε ντοκουμέντο με αριθμό 30 στο Ηλ. Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία...*, ό.π., σ. 30-31.

17. Σχετικά βλ. τα άρθρα ιδ' του συμφωνητικού του 1780 και 14 του συμφωνητικού του 1797.

18. Βλ. J.L.S. Bartholdy, *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις από την Ελλάδα (1803-1804)*, Εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα, 1993, σ. 65.

19. Βλ. F. Beaujour, *Πίνακας...*, ό.π. σ. 144.

20. Βλ. στο ίδιο, σ. 201, όπου αναφέρει ότι: «Η Βιέννη από τη μια μεριά, η Θεσσαλονίκη από την άλλη, είναι οι δυο μεγάλες αποθήκες του εμπορίου της Ελλάδας με τη Γερμανία. Οι δρόμοι απ' όπου περνάει το εμπόριο αυτό είναι ο Δούναβης και η Αδριατική».

21. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία...*, Τόμ. Δ', ό.π., σ. 213.

22. Βλ. Σπ. Λάμπρου, *Σελίδες εκ της ιστορίας...*, ό.π. σ. 32-33. Με τις απόψεις του Σπ. Λάμπρου συμφωνεί και ο Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία...*, Τόμ. Δ', ό.π., σ. 213, όπου επίσης αναφέρει ότι: «Οι πραγματευτάδες κατέλυν σε ορισμένες πόλεις της Αυστρίας και Ουγγαρίας σε γνωστά τους πανδοχεία, που είχαν αποθήκες για τα εμπορεύματα».

23. Βλ. Ηλ. Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία...*, ό.π., σ. 1.

24. Βλ. επιστολή αρχείου Δογάνη στο Ηλ. Γεωργίου στο ίδιο, ό.π., με αριθμό 82, σ. 57. Επίσης βλ. τις πληροφορίες που παραθέτει για το θέμα αυτό ο J.L.S. Bartholdy, *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις...*, ό.π., σ. 64-67.

25. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία...*, Τόμ. Δ', ό.π., σ. 541.

26. Σχετικά βλ. απόσπασμα από το βιβλίο του Clarke στο D. Mavrogiannis, *L'association cooperative d'Ampélakia. Contribution à l'histoire sociale du mouvement coopératif grec (1780-1966)*, Athènes, 1975, σ. 273.

27. Βλ. Ιωάννη Αναστασίου Λεονάρδου, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, Εν Πέστη, 1836, Εισαγωγή-Σχόλια-Επιμέλεια Κώστα Σπανού, Εκδόσεις Θετταλός, Λάρισα, 1992, σ. 105.

28. Henry Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, Μετάφρ. Γιώργος Καραβίτης, Πρόλογος-Επιμέλεια Τάσου Βουρνά, Εκδόσεις Αφών Τολίδη, Αθήνα, 1989, σ. 148-149.

29. Για το χερσαίο αυτό δρόμο βλ. τις επιστολές του αρχείου Δογάνη στο Ηλ. Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία...*, ό.π., με αριθμό 89, 91, 101, 103, 104 και 105, σ. 60, 61, 65, 66 και 67, όπως και στο ίδιο, σ. 12. Σε ό,τι αφορά το βασικό οδικό δίκτυο του βαλκανικού χώρου βλ. κυρίως Arno Mehlan, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία» στο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...*, ό.π. σ. 367 επόμ., καθώς και τον κατατοπιστικό χάρτη που παραθέτει ο Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία...*, Τόμος Δ', ό.π., σ. 175.

30. Για το ρόλο της Θεσσαλονίκης ως εμπορικού και διαμετακομιστικού κέντρου βλ. Ν.Γ. Σβούρων, «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το ιη' αιώνα», στο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...*, ό.π., σ. 419 επόμ.

31. Βλ. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη, 1947, σ. 456 επόμ.

32. Βλ. Ιω. Λεονάρδου, *Νεωτάτη...*, ό.π., σ. 113.

33. Βλ. J.L.S. Bartholdy, *Ταξιδιωτικές εντυπώσεις...*, ό.π., σ. 66.

34. Αναλυτικά στοιχεία για την προσπάθεια εκσυγχρονισμού που καταβλήθηκε στα Αμπελάκια καθώς και για τους λόγους που παρήκμασε η αμπελακιώτικη οικονομία βλ. Ηλ. Νικολόπουλου, *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία...*, ό.π., κυρίως σ. 176-180 και 318-360.

35. Σχετικά βλ. επιστολές αρχείου Δογάνη, που γράφτηκαν το 1818, στο Ηλ. Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία...*, ό.π., με αριθμό 122, 123 και 125, σ. 76, 77 και 78-79.

36. Βλ. Ιω. Λεονάρδου, *Νεωτάτη...*, ό.π., 113.

37. Επίσης βλ. Θ. Θωμόπουλου, *Θέματα...*, ό.π., σ. 41-42.

38. Βλ. επιστολή αρχείου Δογάνη στο Ηλ. Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία...*, ό.π. με αριθμό 112, σ. 70. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

39. Βλ. επιστολή αρχείου Δογάνη στο ίδιο, με αριθμό 64, σ. 51. Η επιστολή αυτή γράφτηκε στις 27 Φεβρουαρίου 1800.

40. Βλ. επιστολή αρχείου Δογάνη στο ίδιο, με αριθμό 35, σ. 37. Η επιστολή αυτή γράφτηκε στις

9 Νοεμβρίου 1795.

41. Βλ. επιστολή του αρχείου Δογάνη στο ίδιο, με αριθμό 53, σ. 47. Η επιστολή αυτή γράφτηκε στις 11 Φεβρουαρίου 1799.

42. Επίσης βλ. Γιάννη Κορδάτου, *Τ' Αμπελάκια κι ο μύθος για το συνεταιρισμό τους*, Εκδόσεις Κ. Στρατή και ΣΙΑ, Αθήνα, 1955, σ. 54.

43. Βλ. επιστολή αρχείου Δογάνη στο Ηλ. Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία...*, ό.π., με αριθμό 14, σ. 23. Στην επιστολή αυτή που γράφτηκε στις 10 Νοεμβρίου 1789 από τον Νικόλαο Λεονάρδον στο Κροτάου και απευθυνόταν στον Γεώργιο Σβαρτς, δίνονται στοιχεία τόσο για το ποια ήταν η θαλάσσια διαδρομή όσο και για το ποιον βάρυναν οι τυχόν ζημιές. Συγκεκριμένα σε αυτήν διαβάζουμε: «... όλα σας τα εψούνισα και τα έβαλα εις ένα σενδούκη (...) σας τα έστειλα διά βιένναν και ελπίζω να εστάλθισαν διά τριέστη (...) και έγγραφα τον αναστάσην λαγόν λαμβάνοντας τα εις τριέστη να τα στείλη διά Θεσσαλονήκην (...) σαν τζακισθή εις τον δρόμον η ζημία είναι ιδική μου». Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

44. Σχετικά βλ. επιστολές αρχείου Δογάνη και F. Beaujour, *Πίνακας...*, ό.π., σ. 143.

45. Για το θέμα αυτό ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Arasy σε υπόμνημά του έγραφε, το 1776, ότι η Αυστρία εισήγαγε μεγάλες ποσότητες βαμβακιού από την περιοχή των Σερρών και κόκκινα νήματα από τον Τύρναβο και τις άλλες γειτονικές περιοχές βλ. το υπόμνημά του στο D. Mavrogiannis, *Recherches documentaires sur l'association d'Amprélakia (1780-1812)*, Έκδοση Β', Αθήνα, 1975, σ. 280. Επίσης βλ. F. Beaujour, *Πίνακας...*, ό.π., σ. 234.

46. Βλ. στο ίδιο, σ. 150. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

47. Βλ. τα υπομνήματα και τις πληροφορίες των Γάλλων προξένων Arasy, Clairambault, Cousin-ery, Marcel και Montoran στο D. Mavrogiannis, *Recherches documentaires...*, ό.π., σ. 33, 259, 261, 266, 282, 283 και 284.

48. Βλ. σχετικό απόσπασμα από τα αρχεία του υπουργείου Εξωτερικών Υποθέσεων της Γαλλίας στο ίδιο, σ. 181. Για το ενδιαφέρον των Γάλλων να μάθουν και να εφαρμόσουν την αμπελακιώτικη τεχνική βαφής των βαμβακερών νημάτων βλ. τις πληροφορίες των Olivier και Chaptal στο ίδιο, σ. 115 και 272. Επίσης βλ. Κυριάκου Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1700-1800)*, Τόμ. Β', Έκδοση Γ', Αθήνα, 1981, σ. 716.

49. Βλ. Ιω. Λεονάρδου, *Νεωτάτη...*, ό.π., σ. 105.

50. Βλ. επιστολές αρχείου Δογάνη στο Ηλ. Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία...*, ό.π., με αριθμό και χρονολογία: 94 του 1814, 95 του 1814, 97 του 1814, 105 του 1815, 106 του 1815, 107 του 1815, 108 του 1815, 111 του 1816, 114 του 1816, 118 του 1817, 122 του 1818 και 123 του 1818, σ. 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 72, 74 και 77, καθώς και Ηλ. Νικολόπουλου, *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία...*, ό.π. σ. 164-165 και 242-254.

51. Βλ. επιστολή αρχείου Δογάνη στο Ηλ. Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία...*, ό.π. με αριθμό 121, σ. 74-75. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

52. Βλ. επιστολή αρχείου Δογάνη στο ίδιο, με αριθμό 114, σ. 71. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

53. Βλ. επιστολή αρχείου Δογάνη στο ίδιο, με αριθμό 125 του 1818 (;) σ. 79 και Ιω. Λεονάρδου, *Νεωτάτη...*, ό.π., σ. 105.

54. Σχετικά με το εγχείρημα της εκμηχάνισης που έγινε στα Αμπελάκια όπως και για τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν και τις αντιστάσεις που υπήρξαν βλ. Ηλ. Νικολόπουλου, *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία...*, ό.π., κυρίως σ. 174-183, 249-251, 351-354 και 385-386, όπου διεξοδική αναφορά στις πηγές.

55. Αναφορικά με το χαρακτήρα του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού και τη φύση του οθωμανικού κράτους βλ. Νεοκλή Σαρρή, *Οσμανική πραγματικότητα. Το δεσποτικό κράτος*, Τόμ. Ι, και *Οσμανική πραγματικότητα. Δοσιματική διοίκηση*, Τόμ. ΙΙ, Εκδόσεις Αρσενίδης, Αθήνα, 1971 και Ηλ. Νικολόπουλου, *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία...*, ό.π., σ. 17-88 και 281-317.

56. Spencer Dinçteoglu, «Οικονομικό μοντέλο της Οθωμανικής κοινωνίας» στο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...*, σ. 127. Επίσης, όπως τονίζει ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονο-

μικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», π. *Επιλογή*, Ειδική έκδοση: *Η ελληνική οικονομία 1993*, σ. 381, θα πρέπει να έχουμε υπ' όψη μας ότι: «Στο οθωμανικό σχήμα, η πόλη είναι ο τόπος της διοίκησης και της εξουσίας και όχι ο τόπος της παραγωγής και της καινοτομίας (...) Η χριστιανική ύπαιθρος παράγει και η οθωμανική πόλη καταναλώνει (...). Στην οθωμανική πόλη παράγονται προϊόντα πολυτελείας, υψηλής συνήθως καλλιτεχνικής αξίας, αλλά όχι εργαλεία και μηχανές που θα μπορούσαν να ανεβάσουν την παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας ή να αναπτύξουν μια παραγωγική αστική βιοτεχνία. Μια βιοτεχνία που θα δούλευε για την αγορά δημιουργώντας έτσι ένα σύστημα προσφοράς και ζήτησης, που θα μπορούσε να βάλει σε κίνηση την παραγωγική διαδικασία της χώρας».

57. Βλ. Σπύρου Ασδραχά, «Εισαγωγικό σημείωμα. Προβλήματα οικονομικής ιστορίας της τουρκοκρατίας» στο *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών...*, ό.π. σ. 34.

58. Βλ. επίσης τις επισημάνσεις του Βασ. Παναγιωτόπουλου, «Το ΙΗ' αιώνα στην Πελοπόννησο: η απορρόφηση των οικονομικών πόρων και του πληθυσμού από την ανάπτυξη της γεωργίας» στο *ίδιο*, σ. 465-466 και του ίδιου, «Εισαγωγή» στο *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1980, σ. 12-15.

59. Για το φαινόμενο της κάμψης της οθωμανικής βιοτεχνικής παραγωγής και τις αιτίες που το προκάλεσαν βλ. και Mehmet Genç, «Συγκριτική μελέτη των στοιχείων της ισόβιας εκμίσθωσης προσόδων και του όγκου των εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στην οθωμανική αυτοκρατορία κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα», στο *ίδιο*, σ. 278 επόμενα.

60. Βλ. Λεωνίδα Λουλούδη, «Βιβλιοκριτική», π. *Τετράδια*, Τεύχ. 22 ('Ανοιξη-Καλοκαίρι 1989), σ. 94. Επίσης, ο Βασ. Παναγιωτόπουλος, «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων...», ό.π., σ. 379, ορθά υποστηρίζει ότι «ο τρόπος και ο χρόνος της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια οικονομία είναι αποφασιστικός».

61. Βλ. επιστολή αρχείου Δογάνη στο Η. Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεία...*, ό.π., με αριθμό 111, σ. 69-70. Η επιστολή αυτή γράφτηκε στην Κωνσταντινούπολη και υπογράφεται: Σαρρής γκαραβέλλας και Συντροφία· στάλθηκε δε, στον Δρόσο Κομνηνόν και Συντροφία στη Βιέννη. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

62. Βλ. επιστολή αρχείου Δογάνη στο *ίδιο*, με αριθμό 130, σ. 81-82. Η επιστολή αυτή γράφτηκε στα Αμπελάκια και στάλθηκε στη Βιέννη. Οι υπογραμμίσεις είναι δικές μας.

63. Βλ. Ιω. Λεονάρδου, *Νεωτάτη...*, ό.π. σ. 105. Η υπογράμμιση είναι δική μας.

64. Για το θέμα αυτό βλ. Ηλία Νικολόπουλου, *Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία...*, ό.π., σ. 114-132 και Νίκου Ψυρούκη, *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο*, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα, 1974.